

İBN HALDÛN FELSEFESİNDE TABİAT-İNSAN İLİŞKİSİ*

Ali Kürşat TURGUT**

Özet

İnsanın yaratılma sürecine bakıldığında onun yapısında önemli ölçüde tabiatın unsurları olduğu görülür. İnsanın tabiatla iç içe olma durumu hem Kur'an'ın hem de klasik İslam kaynaklarının vurguladığı bir husustur. Bu özellikle İslam filozofları ve kelamcılarının, eserlerinde dikkat çektiği önemli bir noktadır. Bu makale, tabiatın insan üzerindeki etkilerini İbn Haldûn merkezinde ele almaktadır. İbn Haldûn'un mezkûr konudaki yaklaşımlarına geçmeden önce, konunun Kur'an'daki zeminine ve diğer bazı İslam düşünürlerinin bu meseledeki görüşlerine kısaca değinilecektir. Bu da bir anlamda İbn Haldûn'un aynı konuda etkilendiği kaynaklar hakkında fikir vermesi açısından ayrıca önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldûn, Kur'an, insan, tabiat.

THE RELATIONSHIP BETWEEN NATURE AND HUMAN BEING IN IBN KHALDUN'S PHILOSOPHY

Abstract

When the process of creation of human being is examined, the significant components from the nature can be seen in his character. The condition of coalescing between human being and the nature is an issue that is emphasized both by the Qur'an and the classical Islamic sources. This is an important point that particularly muslim philosophers and theologians paid attention in their books. This article deals with the influences of nature on human being by focusing on the thought of Ibn Khaldun. Before evaluating Ibn Khaldun's approaches on the issue, the basis of the issue in the Qur'an and some muslim thinkers' ideas on that topic will be briefly mentioned. This has also, in one sense, importance in terms of giving an idea about the sources which affected Ibn Khaldun the same subject.

Key words: Ibn Khaldun, Qur'an, human being, nature.

* Bu makale, 1-3 Kasım 2013 tarihinde Çorum'da düzenlenen 'Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu'nda aynı başlıkta sunulan tebliğin gözden geçirilerek geliştirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi ABD. Öğrt. Üyesi, akursat01@hotmail.com

Giriş

Kur'an-ı Kerim, ilk insanın yaratılışından bahsederken, bu yaratmanın belli safhalar sonucunda meydana geldiğini vurgular. Kur'an, insanın oluşumunu bir süreç içerisinde işlerken, bunun hem insan türü, hem de anne karnındaki bebek için de geçerli olduğunu zikretmektedir. Kur'an'da insanın yaratılışını anlatan ayetlerde, maddeden ruhsallığa doğru bir tekâmül sürecinin işlediği de görülmektedir. Söz konusu ayetlerde evreler halinde yaratmadan, topraktan başlayarak, insanın akıl ve bilinç sahibi son varlık (*halîfe*) olarak ortaya çıkışına kadar devam eden uzun bir evrime işaret edilmektedir. Bu süreç içinde insan, önce maddi bir varlık olarak gelişimini tamamlamakta, sonra da kendisine ruh üflenerek *insanlığa* kavuşturulmaktadır.¹

Evreler halindeki bu yaratmaya, şu ayet işaret etmektedir: “*Nitekim Allah sizi evreden evreye geçirerek yarattı.*”²

Yaratma sürecinin takip ettiği evreleri Secde Sûresi 7. ayetten itibaren takip edebiliriz: “O yarattığı her şeyi en güzel şekilde yaratmıştır. Nitekim insanı yaratmaya (daha sonra nesil olarak çoğalmaya imkân tanıyan/ *سَلَالَةَ*) çamurdan başladı (1. evre). Sonra (*ثُمَّ*) onun neslini basit bir sudan yaratmaya devam etti. Daha sonra da (*ثُمَّ*) farklı bir seviyeye yükseltti (*سَوَاءً*) ve ona kendi ruhundan üfledi. (Bütün bu aşamaları algılayıp anlamamız için) size işitecek bir kulak, görececek bir göz ve gönül (*الْأَفْئِدَةَ*) verdik...”³

İnsanın topraktan yaratıldığını (*خَلَقَهُ*) söyleyen bölüm, insanın yaratılma aşamalarından botanik döneme işaret etmektedir. Bunu başka ayetlerde de görmek mümkündür: “*Allah sizi yerden bir bitki gibi bitirerek yarattı*”⁴ ayetinde olduğu gibi. Bu botanik dönemden hayvanî döneme geçişin, şekil değişikliğinden ziyade yapısal (genetik) bir değişim olduğunu göstermek üzere ayette *جَعَلَ* fiili kullanılmaktadır. Kur'an ayetlerinin ilk insanın yaratılışını işlediği ayetlerde, onun oluşumunda toprak-su-hava gibi tabiat unsurlarına dikkat çekilmesi ve insanın yaratılışından itibaren maddi çevresi (tabiat) ile yakından irtibat halinde olması ayrıca önem arz etmektedir.

O halde insan, doğada tek başına tecrit olmuş, diğer varlıklarla hiç bir bağı olmayan bir mahlûk değildir. Onun, canlı-cansız var olanların tamamıyla değişik şekillerde ilişkisi bulunduğundan, yine o, canlı-cansız varlıkları inceleyip anlayabilmekte, sonuçta da onları anlamlandırıp açıklayabilmektedir. Kur'an'ın

¹ Ş. Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Lotus Yay., Ankara 2010, 2.Baskı, s. 128.

² Nûh, 71/14.

³ Secde, 32/7-9.

⁴ Nûh, 71/17.

taltif ederek insanın nev-i şahsına münhasır bir canlı olması yani orijinal bir varlık olması, onun sadece maddî yönüyle değil aynı zamanda manevî tarafıyla da ilgilidir. Ayrıca mezkûr özelliklerinin yanında, insanın sosyal bir varlık olduğu vasfı da, ona farklı bir ayrıcalık kazandırmaktadır. O, topluluk halinde yaşayarak doğayı, hayatı ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde değiştirme özelliğine sahiptir.⁵

Kur'an'ın tabiatın (toprak, su ve havanın) insanın maddî yönü üzerindeki etkisine bu şekilde dikkat çekerken, onun insan mizaç ve karakterine de herhangi bir tesirinin söz konusu olup olmadığına da kısaca değinmemiz gerekmektedir. Meseleyi İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) temel kavram olarak seçtiği bedevi-arap kelimesinden hareketle ele alacak olursak; Allah Teâlâ, bedevi insanı anlatırken kullandığı (el-'Arâb) terimi, onun mizacı yönüne atıfta bulunmaktadır. 'Arâb kelimesi 'a-r-b kelimesinin çoğulu olup, 'çölde (bâdiye) yaşayanlara verilen bir isim'dir.⁶

Kur'an-ı Kerim'de 'el-'A'râb' kelimesi, çölde yaşayan Araplar (bedevi) için kullanılmaktadır. Onların özellikle Hz. Peygamber'e ve onun getirdiği dine karşı tutumlarını ele alırken, aynı zamanda bedevi Arapların karakterleri hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Konuyu örnekle açıklamaya çalışacak olursak; Allah-u Teâlâ, Tevbe suresi 97. ayette; "Bilesiniz ki göçebe Araplar (bedeviler), nankörlük ve ikiyüzlülük hususunda çok daha ileri düzeydedir..." şeklinde bedevi Araplar'ın karakterini ifade etmektedir. İmam Mâtürîdî, yukarıdaki ayette onların nankörlük ve ikiyüzlülükteki aşırılığını tefsir ederken, şehir halkıyla bedevileri bu açıdan mukayese eder. Şehir halkının ayetleri, delilleri dinlediklerini ve şehirlilerin sevgi, muhabbet ve şefkat ehli kimselerle kaynaştığını; fakat bedevi Arapların ayetleri ve delilleri dinlemedikleri gibi, onların sevgi ve muhabbet ehli insanlarla da kaynaşmadıklarını zikreder. İmam Mâtürîdî, bedevi Arapların şehir halkına göre kalplerinin daha katı ve gönüllerinin daha dar olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bedevilerin, şehirlere edep öğrenmek için gitmediklerinden dolayı onların kaba olduğunu söyleyen Mâtürîdî, yine onların aşırı cehaletle vasıflandırıldıklarını vurgulamaktadır.⁷

⁵ Teoman Duralı, *Biyoloji Felsefesi*, Ankara 1992, s.198-202.

⁶ Râğîb İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'an*, (thk.: Muhammed Halil 'Aytânî), Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut 2005, s. 331; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1414, 3. Baskı, I-XV, c. I, s. 586-587.

⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, (thk.: Ertuğrul Boynukalın), Dâru'l-Mizân, İstanbul 2006, I-17, c. 6, s. 437; Fahrüddîn Râzî de bu ayeti tefsir ederken, bedevilerin vahşi hayvanlara benzediği söyler. Râzî, sıcak ve kuru havanın onların üzerinde hâkim olduğunu, bu iklim şartlarının onların kibrini, gururunu ve kararsızlığını artırdığını belirtir. Râzî, bedevilerin herhangi bir siyasetçinin hâkimiyeti veya kontrolü altında olmayıp, istedikleri gibi yaşadıklarını ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Fahrüddîn Râzî, *Tefsîru Fahri'r-Râzî*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1401/1981, c. XVI, s. 169 vd.

Kur'an'ın insanın gerek bedensel gerekse mizacı yönündeki bu ve benzeri açıklamaları, insanın tabiatla yani onun yaşadığı yer ve iklim şartlarıyla çok sıkı bağ içerisinde olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kur'an ayetlerinin bu minvaldeki vurguları pek çok İslam düşünürünün konu hakkındaki görüşleri üzerinde etkili olmuştur. Şimdi İbn Haldûn'un insan-tabiat ilişkisi üzerindeki düşüncelerine geçmeden önce, onun seleflerinden bazılarının aynı mesele hakkındaki fikirlerine yer vermeye çalışacağız.

1- Bazı İslam Filozoflarına Göre İnsan-Tabiat İlişkisi

Kâinat ile insan arasındaki ilişkinin temeli, ilk dönemlerden itibaren pek çok düşünür tarafından yapılan meşhur bir analogiye dayanır. Burada, mikro kozmos olan insan, makro kozmos olan evrene benzediği ana tema olarak işlenir. Bu analogi modern döneme gelinceye kadar birçok filozof tarafından kullanılmıştır. Müslüman düşünürlerin insanın bedeni ve ruhi yönünü tabiatla ilişkilendirmesi, hem Kur'an'ın hem de İlkçağ düşünürlerinin bu konuya yaptığı vurgudan kaynaklanmaktadır. Kur'an'ın konuyu nasıl temellendirdiğini daha önce zikrettiğimiz için meselenin İslam düşünürleri tarafından nasıl ele alındığına kısaca değinmeye çalışacağız. Konuya başlangıç olması açısından, İslam tıbbını belli oranda etkileyen Galen'in (ö. 200 ?) insan-tabiat ilişkisi hakkındaki görüşlerine temas etmeyi uygun görüyoruz. Galen'in tabiat anlayışında büyük ölçüde Aristo'nun görüşleri hâkimdir. Galen, dört unsur (ateş, hava, su ve toprak) ile dört keyfiyetin (soğukluk, sıcaklık, kuruluk ve yaşlılık) ahlât-ı erbaayı (dört ahlât-kan, balgam, sarı safra ve kara safra) meydana getirdiğini öne sürmektedir. Bu ahlâtlardan her birinin, iki unsur ve keyfiyetle ilgili ve öteki ahlât ile aynı anda olmayan niteliklere sahip olduğunu belirtir. Ona göre dört ahlât, hayat faaliyetinin temelini teşkil eder; yani her şahıs, bedeni yapısının temelini teşkil eden ahlâtın o veya bu şekilde karışmış olmasına göre özel bir mizaca sahip olur. Dahası, dört ahlât arasındaki denge ve uyum her durumda özel bir dengesizlik tipine eğilim duyar; bu yüzden bazı kimseler flegmatik, bazıları melankolik... vs. mizaçlı olurlar. Bunun yanı sıra her mizacın, her şeyin doğuştan sahip olduğu tabii ısıya ek olarak kendine özgü bir ısı vardır.⁸

Galen'in burada özetlemeye çalıştığımız görüşlerinde, tabiatın (dört unsur ve keyfiyetin) insan bedeni ve mizacı üzerinde nasıl bir tesiri olduğunu görebilmekteyiz. Galen'in bu düşüncelerinden etkilenen pek çok müslüman düşünür, tabiatın insan bedenine yaptığı etkinin yanında onun mizacına olan tesirinin de olduğunu söylemektedirler. Örneğin; Kindî (ö. 252/866), insanların ahlakî yapılarının (karakter) farklı oluşunu, gezegenlerin hareketleri ve iklim farklılıklarıyla ilişkilendirir. Genel olarak ay-altı alemdeki her çeşit oluş ve

⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *Islamic Science: An Illustrated Study, (İslam ve Bilim, çev.: İlhan Kutluer), İnsan Yay., İstanbul 2006, s. 160; Ayrıca bkz.: İlhan Kutluer, 'Câlnûs', DIA, c. 7, İstanbul 1993, ss. 32-34.*

bozuluşun yakın etkin (fail) sebebi gezegenlerdir. Buna göre, gök cisimlerinin bize olan yakınlık ve uzaklığına, iniş ve yükselişlerine, hızlı ve yavaş hareketlerine, bir araya gelme ve ayrılma durulma; bedenimizin döllenme sırasında ve döl yatağında kazandığı yapıya (mizaç) göre ahlakta da bir farklılık olmaktadır. Mesela; ekvator bölgesinde yaşayan insanlar öfkeli ve saldırgandır; aşırı derecede öfkeli (heyecanlı) ve şehvet güçleri de fazla olduğundan düşünceleri daima değişkendir. Buna karşın soğuk iklim kuşağındakiler sabırlı, vakarlı (heyecansız), dayanıklı, cinsi ilişkiye düşkün olmayan, çoğu namuslu ve aşırılıktan uzak kimselerdir. Normal bir mizaca sahip oldukları için düşünme melekeleri güçlüdür. Aralarından araştırma yapan ve düşünce üreten çok çıkar, ahlakları da normaldir.⁹

İslam âlimlerinin bir kısmı eserlerinde, yeryüzünün bölgelerinin ve havasının insanları ve diğer canlıları etkilediği konusunda yer yer görüş belirtmişlerdir. İbn Haldûn *Mukaddime* adlı eserinde, isminden zaman zaman bahsettiği Mesûdî (ö. 346/957), örnek olarak Türk'lerin yaşadığı bölgenin onlar üzerindeki etkilerini şu şekilde anlatır: Türk toprakları buradaki insanların yüz şekillerini etkilemiş, gözlerinin küçülmesine yol açmıştır. Hatta develeri de aynı etkiye maruz kalmış; bacaklarının kısılmasına, boyunlarının kalınlaşmasına ve tüylerinin beyazlaşmasına sebep olmuştur. Ye'cüc Me'cüc toprakları da onların fiziki görünümünü etkilemiştir. Bildiğimiz kadarıyla diyor Mesûdî, dünyanın doğu ve batısındaki insanlarda bu tür etkiler tespit edilmiştir.¹⁰

Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), evren ile insan arasındaki benzerliği 'bazı hükemânın büyük âlemdeki her şeyin insan bedenindeki yani küçük âlemdeki benzeri olduğunu söylediklerini' sözünden hareketle ele almaktadır. Bağdâdî ayrıca insanın iştmesi ve görmesini güneş ve aya benzetir. Ona göre insan duyuları yıldızlardan daha değerlidir. İnsanın azaları sonunda yeryüzünün cinsinden toprak olur. İnsanda su cinsinden ter ve diğer bedensel rutubetler vardır. Yine insanda hava cinsinden koku ve nefes vardır. İnsanın safrası, ateş cinsindedir. Terleri yeryüzündeki nehirler gibidir. Nehirlerin akmasını andırır bir şekilde insanın mesanesi, bedenin kaplarındakilerin döküldükleri denizler mesabesindedir. Kemikleri yeryüzünün kazıkları olan dağlara benzer. Uzuvarları ağaçlar gibidir. Zira her ağacın yaprakları ve meyveleri olduğu gibi aynı şekilde her uzvun fiili ve tesiri vardır. Beden üzerindeki kıllar yeryüzündeki otlar, bitkiler mesabesindedir. İnsan

⁹ Yakup b. İshak b. es-Sabbâh el-Kindî, 'Oluş ve Bozuluşun Yakın Etkin Sebebi Üzerine', (*Felsefî Risâleler*' adlı eser içinde, çev. Mahmut Kaya), İstanbul 2006, Klasik yay., s. 219-220.

¹⁰ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesûdî, *Mürûc ez-Zeheb ve Me'âdinü'l-cevher*, (thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Daru'l-fikr, 5. Baskı, I-II, Beyrut 1973, c. I, s. 152 vd.; Altın Bozkırlar, çev.: D. Ahsen Batur, Selenge Yay., 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 119 vd.

diliyle bütün hayvanların seslerini çıkarabilir. Bütün hayvanların yaptıklarını da yapabilir.¹¹

Bağdâdî'nin insan vücuduyla yeryüzü şekilleri arasında benzerlik kurması, dikkat çekici olmakla birlikte, düşünürün insanı tabiatın bir parçası olarak da görmesi bakımından önemlidir. Gazzâlî (ö. 505/1111) de insanı oluşturan unsurların evreninkiyle benzerlik gösterdiğini vurgulayan bir diğer düşünürdür. Dünyanın alt tabakalarında toprak, taş ve diğer sağlam malzeme bulunur, üst kısımlarında su ve hava vardır. Yine bir binanın temelinin taş gibi sağlam, üst yapısının da ahşap gibi, taşa nispeten, zayıf yapılardan oluşur. Gazzâlî âlemdeki bu unsurların insanda da mevcut olduğunu; onun da vücut çatisinin kemikler, üst yapısının ise hafif öğelerden oluştuğu şeklinde analogiyle açıklamaya çalışır.¹²

Endülüslü büyük filozof İbn Tufeyl (ö. 581/1185) meşhur eseri *Hayy b. Yakzân*'da insanın meydana gelişi ile ilgili iki varsayımdan bahsederken, ilkinde insan-tabiat ilişkisi konusunda görüşler ortaya koyar. İbn Tufeyl, insanın kendi kendine üremesi hakkında ortaya koyduğu fikrin öncekilere ait olduğunu belirtirken, kendisi de bunun mümkün olduğunu söyleyerek söz konusu fikre katıldığını ima eder. İbn Tufeyl, romanın kahramanı Hayy'ın hayat yolculuğunda tabiatla iç içe olduğunu çok açık bir şekilde vurgulamaktadır.¹³

XIII. yüzyıl filozof-hekimlerinden İbnü'n-Nefis (ö. 687/1288) de felsefî/teolojik romanı *er-Risâletü'l-Kâmilîyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye* (Fâdıl b. Nâtik) adlı eserinde insanın yaratılışını anlatırken, onun bedenini tabiatla ilgili unsurlarla ilişkilendirmektedir. İbnü'n-Nefis, bu olayı hikâye üslubunda şu şekilde ifade eder:

“Havası ılıman ve bol otlı, ağaçlı ve meyveli bir adada büyük bir sel oldu. Selin akıp geçtiği yerlerin toprakları farklı olduğundan, bu sel sonucunda, değişik yapılardan çok kaliteli bir toprak karışımı meydana geldi. Bu selin bir bölümü, dağın yamacındaki bir mağaraya girdi ve orayı doldurdu. Sel suyu, hareketli ve çok kuvvetli olduğundan, mağarayı kapatacak derecede birçok toprağı ve otu onun ağzına kadar getirmişti. Sonra, sel sakinleşti ve mağara, pek çok toprak çeşidi ve otlarla doldu. Bu olay, İlkbaharda meydana gelmişti. Yaz geldiğinde ise, mağaranın

¹¹ Abdulkâhir b. Tâhir Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, Matbaatü'd-Devleti, I. Baskı, İstanbul 1346/1928, s. 34-35; Hüseyin Aydın, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşım*, TDV. Yay., Ankara 2009, s. 13-14.

¹² Ebû Hâmid Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi me'âni esmâillâhi'l-hüsnâ*, (thk.: Fazlı Şadi, İngilizce çevirisi ile birlikte), Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1971, s. 81; Aydın, *a.g.e.*, s. 14.

¹³ Bkz.: Ebû Bekir Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed el-Kaysî İbn Tufeyl, *Kitâbu esrâri'l- hikmeti'l- meşrikiyye ve Risâletü Hayy b. Yakzân*, yy. 1327/1909; Ayrıca bkz.: Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2001, s. 73-76.

içindeki maddeler ısındı ve küflendi; sonra mağaradaki toprakla beraber ısınan maddeler içeride oluşan sıcaktan dolayı, dengeli bir karışım haline gelinceye kadar pişmeye devam etti. Bu maddelerin kıvamı yapışkan olup, organların oluşması için de müsait bir yapıya sahipti; bu yapışkan kısımların her parçası, çeşitli toprakların karışımı olduğu için farklılık göstermekteydi. Bundan dolayı karışımın bir kısmı, kalbin tabiatında olduğu gibi sıcak ve kuru; diğer bir kısmı insanın ciğer yapısına benzer biçimde sıcak ve rutubetli; bir kısmı ise, insan kemiklerinin yapısı gibi soğuk ve kuruydu. Yine bu karışımın bir kısmı, insan beyninin yapısı gibi soğuk ve nemli; diğer kısımları ise, insan sinirlerinin ve etinin yapısıyla benzerlik göstermekteydi. Özetle; bu karışım, insanın bütün organlarının yapısına benzer şeyler içermekteydi. Mağarada oluşan yapışkan maddenin her bir kısmının kıvamı, bir organın yapısına uygun ve kendisinden bu organın şekillenebileceği bir özelliğe sahipti.”¹⁴

İbnü'n-Nefis, Kur'an'da ilk insanın yaratılma sürecini, biraz daha bilimsel bir formatta bu şekilde anlatmaktadır. Mehdi'nin ifadesiyle o, insanı, tabiatın öğrencisi gibi düşünmekte ve insan (muhtemelen diğer bütün canlı varlıklar), farklı madde veya yapıların karışımından meydana geldiğini belirtmektedir.¹⁵

Buraya kadar genel olarak İslam filozofları ve kelamcılarının tabiatın insan üzerindeki etkilerine dair aktarmaya çalıştığımız görüşleri daha çok insanın bedeni yönüyle ilgiliydi. Bunun yanında tabiatın insan mizacı üzerinde de tesirleri olduğu müsellemdir. Özetle bu konuya da temas edecek olursak; Mesûdî, iklim-insan ilişkisi hususunda görüşlerini temellendirirken, zaman zaman kendinden önceki bazı filozoflardan alıntılar yapmaktadır. Örneğin o, Hipokrat'ın (ö. m.ö. 370) konuyla ilgili şöyle dediğini nakletmektedir: Hava durumlarındaki değişiklik, insanlarda da değişikliklere yol açar. Bu yüzden bazen öfkeli, bazen sakin, bazen kederli, bazen neşeli olurlar. Hava durumu normal seyrinde gittiğinde insanların halleri ve ahlakları da normaldir. Ruhun gücü vücudun mizacına, bedenin mizacı hava şartlarına bağlıdır. Bir soğuyup bir ısınrsa ekinler de bir olgunlaşır, bir ham kalır. Bazen çok olur, bazen az. Bazen sıcak olur, bazen soğuk. İşte insanların yüz şekilleri ve karakterleri de bunlara göre değişir. Hava mutedil olduğunda ekin de mutedildir, insanların suretleri ve karakterleri de.¹⁶

Mesûdî de Hipokrat'ın görüşleri doğrultusunda iklimin insan üzerinde etkili olduğunu düşünür ve buna göre bazı topluluklar hakkında açıklamalar yapar.

¹⁴ Ebu'l-Hasan Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefis, *er-Risâletü'l-Kâmiliyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, (nşr.: Max Meyerhof-Joseph Schacht), Oxford 1968, Arapça metinde s. 4; Ayrıca bkz.: Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 78-79.

¹⁵ Bkz.: Muhsin Mahdi, 'İbnü'n-Nefis'in Theologus Autodidactus Adlı Eseri Üzerine Tahliller', çev.: Ali Kürşat Turgut, *Evrım ve Tasarım*, ed.: Recep Alpyağıl, İz Yay., İstanbul 2013, ss. 281-290.

¹⁶ Mesûdî, *a.g.e.*, c. II, s. 231 vd.; *Altın Bozkırlar*, s. 303-304.

Örneğin; Türklerin yaşadığı yerler çok soğuk olduğundan ve güneş vücutlarındaki nemi kurutamadığından, mizaçları soğuktur. Yine ona göre, Araplar, bozkırlarda ve çöllerde yaşamayı tercih ettikleri için, onlar insanların en himmetlisi, hayal gücü en zengin ve komşularına en fazla saygı gösteren onlardır. Mesûdî'nin tabiatın insan üzerinde etkili olduğu yönündeki tespitlerine şu örneği de verebiliriz; ona göre Araplar, Kürdleri ve dağlarda yaşayanları, basık ve engebeli yerlerde yaşayan diğer halkları vahşi saymışlardır, demektedir. Gerçekten de diyor Mesûdî, bu dağlarda ve ovalarda yaşayan halkların ahlakları da, arazileri düz olmadığı için, evlerinin basık veya yüksek yerlerde bulunmasıyla mütenasiptir. Dolayısıyla bu tip yerlerde yaşayan insanların ahlakları ve mizaçları sert ve kabadır.¹⁷

İbnü'n-Nefis de yeryüzü şekillerinin insan mizacı üzerindeki etkisiyle ilgili olarak, göçebe insanlar hakkında, özellikle kuzeyde yaşayanlar, onların soğuğun şiddetinden dolayı cesaretli, yine kalplerinin katı ve acımasız olduklarını belirtir. Bunun aksine o, şehirlilerin de cesaretinin az olduğunu ifade etmektedir.¹⁸

Buraya kadar İbn Haldûn'dan önceki bazı düşünürlerin tabiat-insan ilişkisi konusundaki görüşleri özetle verilmeye çalışılmıştır. Tabii ki bu mesele üzerinde pek çok alim görüş beyan etmiştir. Bizim bunların tamamını bu makale çerçevesinde ele almamız mümkün değildir. Bunları ele almamızın esas nedeni, tabiatın insan üzerindeki etkilerinin, İbn Haldûn'dan önceki dönemde, nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaktır. Bu çaba bir anlamda İbn Haldûn'un aynı konudaki görüşlerini tahlil etmede yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

2- İbn Haldûn'a Göre Tabiat-İnsan İlişkisi

Müslüman düşünürlerin kahir ekseriyetine göre, varlık dünyasında bütün mahlukat birbiriyle ilişki içerisinde. Hiçbir alem (nebatât, hayvanât, insan...) diğerinden ayrı düşünülerek inşa edilemez. İbn Haldûn felsefesinde de, bu fikrin önemli bir yer tuttuğu görülebilir. O, varlıkların mertebelerini ikiye ayırmakta ve burada iki âlemin mevcut olduğunu açıklamaktadır: Hissedilebilir maddî âlem ve hissedilemeyen ruhânî âlem. Bu âlemdeki her varlık birbiriyle irtibat halindedir, cansızlardan bitkilere, oradan da hayvanlara kadar. İnsan ise melekler âlemi ve en yüce sınıfla irtibatlıdır. İnsan İbn Haldûn'a göre, bu varlık âleminin merkezinde yer almakta, cismi ve duyu organlarıyla maddî âlemle; ruhu ve nefsiyle de manevî âlemle münasebet içinde olduğunu ifade eder. İbn Haldûn varlıkların her safhada diğer varlık alanlarına dönüşebilme yetisine fitraten sahip olduğunu belirtir. Bu husus en yüksek safhadan en aşağı safhaya kadar olabilmektedir. Madenlerin en üst mertebesindeki nebatın ilk mertebesindeki canlıyla irtibatlı olduğunu, aynı şekilde nebat ile hayvan ve hayvan ile insanın da irtibat halinde olarak dönüşme istidadına sahip olduğunu vurgular. O, açıkça hurma ve üzüm ağacının sedef ve salyangoza,

¹⁷ Mesûdî, *a.g.e.*, c. II, s. 232 vd.; *Altın Bozkırlar*, s. 304.

¹⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: İbnü'n-Nefis, *a.g.e.*, s. 42-53.

maymunun insana, insanın da meleğe dönüşebileceği görüşünü savunur. Ona göre bazı hayvanlar anlayış ve duyguları itibarıyla, insan derecesine yükselmiş ise de, fikir ve düşüncede insan derecesine varamamışlardır. İşte bu hayvanlar yoluyla insanın ilk ufku, yani en aşağı olan derecesi başlamıştır.¹⁹

İbn Haldûn'un özellikle insanın cismi ve duyu organlarıyla maddi âlemle ilintili olduğunu belirtmesi, konumuzla doğrudan irtibatlıdır. Onun tekâmül fikirlerinin de temelini meydana getiren yukarıdaki pasaj, aynı zamanda insanın tabiatla iç içe olduğunu, bu iki varlık alanının birbiriyle etkileşim halinde olduğunu göstermesi yönünden ayrıca bir değere haizdir. İbn Haldûn'un kurmaya çalıştığı 'umran ilmi' incelendiğinde, filozofun bu ilmin esasına tabiat-insan münasebetini yerleştirdiği görülmektedir. Gelişmeyi, tekâmülü ve sürekli şekillenme fikrini esas alan İbn Haldûn, insanlığı toprağın mahsulü olarak görmüştür. O derecede ki, tabiat ve iklim şartları sadece insanların rengine, bedenine ve şekline tesir etmekle kalmamış, beynine, dimağına, yapısına ve mizacının oluşmasına da sebep olmaktadır. Şu halde insan düşüncesine ve huyuna, düşünüş, duyuş, davranış ve yönelişlerine, fiziki çevrenin tesiri büyük ve önemlidir. İbn Haldûn, bu bağlamda peygamberlerin gelişlerinde bile coğrafi şartları dikkate almaktadır.²⁰

İbn Haldun, umran ilmini temellendirmeye, tabiatın insan üzerindeki etkilerinden başlar. Düşünürün bu şekildeki yaklaşımı, bilimlerin (özellikle sosyal bilimlerin) tabiat ihmal edilerek ortaya konamayacağını gösterir. Yani İbn Haldun, tabiat ve insan olgusunu birbirinden bağımsız değil, aksine bunların beraber ele alınarak bir bilim kurulması gerektiği yönünde fikir beyan etmektedir.

İbn Haldûn'un tabiat-insan ilişkisi hakkındaki görüşlerine geçmeden önce, onun bu mevzuda kullandığı yöntem(ler) konusunda kısaca bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Tarih ilmini merkeze alan İbn Haldûn, bu disiplinin çoğu zaman yanlış anlaşıldığını ve pek çok kişi tarafından da buna yönelik hatalar yaptığını belirtir. O, tarihin zahiri ve batini anlamları olduğuna değinirken; insanların ve kavimlerin hal ve durumlarının, devlet sınırlarının nasıl değiştiği gibi hadiseleri bildiren yönünün tarihin zahiri manası olduğunu belirtir. İbn Haldûn, kendinden önceki tarihçilerin çoğunun mücerret nakle itimadlarından dolayı, tarihi tabir yerindeyse, nakiller ilmi olarak gördüklerini belirtir. Hâlbuki tarihin batini

¹⁹ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I. Baskı, Beyrut 1993, s. 77; Câbirî, İbn Haldûn'un yukarıdaki görüşleriyle Darwin'in evrim teorisinin arasında bir ilginin olmadığını belirtir. Çünkü İbn Haldûn'un tezinde, varlıkların birbiriyle irtibatlı olması fikri vardır, birbirini var etmesi değil. Burada İbn Haldûn'un kullandığı 'istidâd' kelimesi ise meselenin özünü anlatması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Detaylı bilgi için bkz.: Muhammed Âbid Câbirî, *Fikru İbn Haldûn el-asabiyye ve'd-devle*, Merkezü Dirâsêti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1994, s.68 vd.

²⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., I-II, İstanbul 2005, c. I, s. 120; Bundan sonra S. Uludağ çevirisine Uludağ, s... şeklinde atıfta bulunulacaktır.

manasında; incelemek, düşünmek, araştırmak ve varlığın sebep ve illetlerini dikkatle anlamak (vukûf), bilmek gibi anlamlar vardır. Ona göre, kendinden önceki tarihçiler, müfessirler ve nakil üstatları tarihi, **felsefenin (hikmetin) ölçütleriyle** tetkik etmemişlerdir. Hâlbuki tarih, aslında bu yönüyle felsefi ilimlerden sayılmaya layık, şerefli bir ilimdir.²¹

İbn Haldûn, tarihin nazar, tahkik ve tahlil yönünün olduğuna yani kısaca onun felsefi bir perspektifle tetkik edilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Onun özellikle bedevi-hadari yaşam hakkında yapmış olduğu örneklendirmelerde, hem tıbbın ve coğrafyanın ilkelerine referansta bulunması hem de bunları gözlemle tahkik etmesi, düşünürün ilmi ciddiyetten uzaklaşmadığını göstermektedir.²²

İbn Haldûn, tarih ilmiyle ilgili söz konusu prensipleri koyarken, kendisinin de kurmaya çalıştığı umran ilminde takip edeceği metoda bu şekilde dikkat çekmektedir. Onun metoduyla alakalı bu kısa bilgiden sonra tabiat-insan ilişkisi konusuna dönebiliriz. Filozof, *Mukaddime* adlı eserinin ‘Birinci Bab’ında umran ilminin temelini oluşturan ilkeleri altı mukaddimede ele almaktadır. İbn Haldûn, özellikle üç ve dördüncü ilkelere konumuzla ilgili meselelere temas etmektedir. Üçüncü ilkede; mutedil, sert iklimler ve havanın, insanın rengi ve pek çok davranışı üzerindeki etkisi; dördüncü ilkede ise, havanın insan ahlakına tesiri konularını işlemektedir.²³

İbn Haldûn, güneyde ekvator dan başlayıp art arda kuzeye doğru giden iklimler içinde umran için en mutedil olanı dördüncü iklim olduğunu söyler. Bu bölgeye yakın olan üçüncü ve beşinci iklimler de itidale yakındır. Fakat güneydeki ikinci iklim ile kuzeydeki altıncı iklim ise, itidal ve normalden uzaktır. Bunlar gibi, güneydeki birinci iklim ile kuzeydeki yedinci iklim de mutedil olmaktan çok daha fazla uzaktır. İbn Haldûn, üç, dört ve beşinci iklim bölgelerinde, ilim, sanat, bina, giyecek, yiyecek, meyvelerin hatta hayvanlar ve canlıların itidal ve kemal özellikleri taşıdığını belirtir. Filozofa göre, beden, renk, ahlak ve din bakımından en mutedil insanlar söz konusu iklim bölgelerinde yaşarlar. Nübüvvetin ekserisinin de bu bölgelerde tesis edildiğine dikkat çeken İbn Haldûn, güney ve kuzey iklim bölgelerinde peygamberin zuhuruna dair herhangi bir bilgiye sahip olmadığını belirtir. O, ayrıca bunun sebebi olarak da, beden ve ruh bakımından insan nevinin en mükemmeli olma özelliğinin sadece nebilere ve resullere has olmasını

²¹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 8 vd.

²² İbn Haldûn, tarih ilminin verilerinden istifade ederken, Kur’an’ın geçmiş kavimlerin başından geçen olayları (tarihi) anlamak ve anlamlandırmak için dolaşım gözle görmeyi (أَقْلَمُ) ve daha sonra bu hadiselerle ibretle bakmayı (فَيَنْظُرُوا) emreden yönünü ihmal etmediği de ifade edilebilir. Bu konuyla ilgili örnek olarak şu ayetlere bakılabilir: Yûsuf, 12/109; Rûm, 30/9; Fâtır, 35/44; Ğâfir, 40/21, 82; Muhammed, 47/10.

²³ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 65-69.

göstermektedir. O, bu görüşünü “Siz insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz”²⁴ ayetiyle temellendirir.²⁵

İbn Haldûn ılıman iklimlerde yaşayan insanların hava şartlarından dolayı mükemmel olduklarını belirtmekte, ayrıca yine bu bölge insanının mesken, kılık-kıyafet, yiyecek maddeleri ve sanat yönünden de mutedil bir özellik gösterdiğini vurgulamaktadır. Kısaca İbn Haldûn, bu insanların genel itibariyle her türlü aşırılık ve sapmalardan uzak olduklarını ifade eder. O, söz konusu edilen insanların; Mağrip, Suriye, Hicaz, Yemen, (Arap-Acem) Irak’ı, Hind, Sind (İndus), Çin ahali olduğunu söyler. Bunlara ilaveten, Endülüs ve buraya yakın Frenk, Celâlike (Galicians, Gallılar), Rum ve Yunan halkı da benzer özelliklere sahiptirler. Mutedil iklimler içinde bunlarla yaşayan ve bunlara yakın olan milletler de böyledir. İbn Haldûn’a göre, bunların tamamının içinde en mutedil olan yer Irak ve Suriye’dir. Çünkü burası her cihete göre ortadadır.²⁶

İbn Haldûn, ılıman iklimin ve bölgenin, insanın fiziki yapısı üzerindeki tesirlerini bu şekilde ele aldıktan sonra, itidalden uzak iklim bölgesinde yaşayan insanlar hakkındaki değerlendirmelerini şu şekilde yapmaktadır: Buralarda yaşayan insanlar, tüm halleri itibariyle itidalden uzaktırlar. İbn Haldûn, bu bölgelerde yaşayanların hayvan-ı nâtıktan çok hayvan-ı ucma, (konuşan hayvandan konuşmayan hayvanların) huylarına yakın olduğunu söyler. Örnek olarak da, Sudanlıların birçoğunun mağara ve ormanlarda ikamet ettikleri, ot yedikleri, ehlileşmemiş ve yabanileşmiş vahşiler oldukları için birbirlerini yediklerine dair rivayetler olduğunu belirtir. İbn Haldûn, buradaki ahalinin itidalden ve normal iklim şartlarından uzak olmalarının, onların mizaç ve ahlaklarındaki arazın ve vasıfların konuşmayan yabancı hayvanlara yakın bir özellik gösterdiğini ve bu yönüyle insaniyetten uzaklaştıklarını ifade etmektedir.²⁷

İbn Haldûn, iklimin insan üzerindeki tesirlerini anlatırken, onun beden rengine de etkisine değinir. Sudanlıların, zencilerin siyah olmalarının sebebinin güney bölgelerinde sıcaklığın şiddetli olmasından kaynaklandığını, kuzeydeki aşırı soğğun da burada yaşayanların tenlerini beyazlaştırdığını belirtir. O, bunun da rengin, havanın yapısına, terkip tarzına ve atmosfer şartlarına tabi olduğuna delil teşkil ettiğini vurgular.²⁸

İbn Haldûn, kuzey ve güney halklarının renk, sima ve bazı hususiyetlerini onların sülaleleriyle veya atalarıyla ilişkilendirerek genellemede bulunmanın,

²⁴ Âl-i İmrân, 3/110.

²⁵ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 65; Uludağ, s. 259.

²⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 65; Uludağ, s. 260.

²⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 65-66; Uludağ, s. 260-261.

²⁸ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 66; Uludağ, s. 262-263.

varlıkların tabiatından ve coğrafi amilleri göz ardı etmekten kaynaklandığını ifade eder. Bununla İbn Haldûn, Nessâb ilmiyle uğraşanların; insanların veya daha geniş anlamda milletlerin veya ırkların fiziki ve sosyal hallerindeki değişimi sadece soy ve ırkla münasebet kurması konusundaki yaklaşımlarının hatalı olduğunu belirtir. Böylece düşünür, iklim ve fiziki şartların insanın hem bedeni hem de mizaci-ahlaki yönü üzerindeki etkisinin ihmal edilmemesi gerektiğini bir kez daha vurgular. İbn Haldûn, bu konudaki iddialarını bir takım örneklerle de temellendirme yoluna gider.²⁹

İbn Haldûn, sıcak iklimde yaşayan insanların durumlarını yukarıda anlatırken, bu havanın insan üzerinde nasıl tesire sahip olduğuna değinmişti. Sudanlılar ve zencilerden hareketle bu iddiasını temellendirmeye çalışan düşünür, bu insanlarda hafiflik, acelecilik, zevk ve keyfe fazla düşkün olma gibi hasletlerin olduğunu söyler. İbn Haldûn'a göre bunun sebebi; hararetin havayı ve buharı yaydığı, hava zerreciklerinin arasına girdiği ve miktarını artırdığına dair sabitelerdir. Sarhoş olan kimsenin sevinmesinin ve neşelenmesinin altında yatan sebep de, nefisteki buharın, şarabın etkisiyle meydana gelen kalpteki tabii hararete karışarak nefsin yapısına işlemesidir. Hamamlardaki insanların durumu da bunun gibidir. İşte bütün bunlar İbn Haldûn'un, yaşanan ortam veya iklimin insanın fiziki ve ruhsal yapısını nasıl etkilediğine dair vermiş olduğu örneklerden sadece birkaç tanesidir.³⁰

İbn Haldûn, tabiatın insanın maddi ve manevi yönüne etkisinin muhakkak olduğunu iddia ederken, örneklendirmenin yanı sıra, gözlemlerinden hareket ederek zaman zaman kavimlerin tutumlarını mukayese ederek de bu konudaki görüşlerini temellendirmeye gayret etmektedir. Bu da onun gözlem metodunu da aktif olarak kullandığını göstermesi açısından ayrıca önem arz etmektedir. İbn Haldûn, insan ve toplum bilimleri içinde değerlendirilen sosyoloji (umran) ile ilgili analiz yaparken, sadece tarih ilminin verilerinden yararlanmamakta, bunun yanında bizzat tıp, coğrafya gibi bilim dallarının ilkelerini kullanmaktadır. Söz konusu alanlardaki verileri bir bilim adamı hüviyetiyle gözleme dayanarak bilgi üretme yoluna gitmektedir. Bu yönüyle İbn Haldûn'u salt filozof veya bilim adamı olarak nitelemenin doğru olmayacağını, ancak onun olsa olsa bilim felsefesinin öncüsü olarak da tanımlanabileceğini söyleyebiliriz.³¹

İbn Haldûn, iklim ve yer şekillerinin insan karakterine etkisini değerlendirirken şu tespitlerde bulunur. Ona göre, deniz ve adalardaki havada fazla

²⁹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 67; Uludağ, s. 264. 8 nolu dipnot.

³⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 68; Uludağ, s. 266.

³¹ Bilim felsefesi, bilimin doğasına ve özellikle de yöntemlerine, kavramlarına, önkabullerine ve bu arada, bilimin entelektüel disiplinlerin genel şeması içindeki yerine ilişkin araştırmalardan meydana gelen felsefi disiplindir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 1999, s. 132.

hararet birikir, dolayısıyla burada yaşayanlar hafif, keyfine düşkün olurlar. Örneğin; Mısır, adalar bölgesi ile aynı veya ona yakın bir enlemde bulunduğundan, bura halkı da rahatına düşkün olup, işlerin akıbetlerinden gafilirdirler. Bu insanlar değil bir yıl, bir ay yetecek kadar bile gıda biriktirmezler. Fakat Mağrip ülkelerinden Fas, havası soğuk olan yaylalarda yer aldığı için, halkı, hüznü denecek kadar başını eğmiş, kaygılı bir halde aşırı derecede işlerin akıbetlerini düşünmektedirler. İbn Haldûn, yapmış olduğu bu örneğin benzerlerini, okuyucuya da tavsiye ederek çeşitli iklim ve ülkeler araştırıldığında bu hususa şahit olunabileceğini söylemektedir.³²

İbn Haldûn, umran ilmine temel teşkil bedevilik-hadarilik terimlerinden bahsederken yine tabiat şartlarını göz önünde bulundurmaktadır.³³ İlk önce bu iki grubun yaşadığı bölgeleri ve oradaki tabiat şartlarının insan üzerindeki tesirlerini ele alarak konuyu temellendirmeye çalışır. Ona göre, çölde, çorak yerlerde ve kırlarda yaşayan halkın renkleri daha saf, bedenleri daha temiz, şekil ve vücut yapıları daha mükemmel ve daha güzeldir. Ahlakları ise, itidale yakın, bilgi elde etme ve bir şeyi idrak etme hususunda zihinleri daha keskindir. İbn Haldûn, bu tespitin, bahis konusu yerlerde yaşayanların hepsinde mevcut olduğunu ve bunu tecrübî olarak da yaşadığını ifade eder. Ayrıca bunun için Araplarla Berberler arasındaki farkın bizim için örnek teşkil edeceğini belirtir.³⁴

İbn Haldûn, iklimin insan üzerindeki doğrudan etkilerine değinirken, onun dolaylı tesirleri hakkında da malumat vermektedir. Şöyle ki, verimli iklimlerde, gıda maddesi bol, ekini, sütü, peyniri vb. yiyecek maddelerin bol olduğu yerlerde yaşayan ahali çoğunluk itibariyle geri zekâlı, ahmak ve anlayışsız; bedenleri itibariyle de kaba ve serttirler. Bunun tam aksine, arpa ve darı ile yetinmek zorunda kalan halkın durumu, akılları ve bedenleri itibariyle diğerlerine göre daha iyi durumdadırlar.³⁵

³² İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 68; Uludağ, s. 267; İbn Haldûn Sudanlılar ve zencilerin hafifmeşrep, keyiflerine düşkün olduklarını ifade ederken, onların bu durumunu Galen (Calinos) ve Kindî'nin Sudanlıların beyinlerinin gelişmemiş ve bunun neticesinde de akıllarının zayıf kalmış olmasına bağlamasını eleştirir. İbn Haldûn, bunun delilden yoksun olduğunu söyler, halbuki ona göre, mesele iklim ve havanın insan üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. bkz.: Uludağ, s. 267. 9 nolu dipnot.

³³ İbn Haldûn, hadarî olmayan toplulukları ifade etmek için “a'râb” kelimesi yerine bedevî” terimini tercih etmiştir. Bunun sebebi, dünyadaki aynı veya benzer hayat tarzına sahip bütün toplulukları muhtevî evrensel bir teori kurmayı hedeflemek olabilir. Bu yüzden düşünür, sadece belli bir kavmi çağrıştıracak “a'râb” yerine “bedevî” terimini kullanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yavuz Yıldırım, İbn Haldun'un Bedâvet Teorisi, Marmara Üni. Sosyal Bil. Enst., *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1998, ss. 42-50.

³⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 69; Uludağ, s. 270. İbn Haldûn, çölde veya kıraç bölgede yaşayan insanla ovada yaşayan insan arasındaki farkı tabiatla ilişkilendirirken, aynı şekilde böyle bir farkın hayvanlar arasında da görülebileceğine işaret etmektedir. Ayrıntılar için bkz.: İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 69.

³⁵ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 69-70; Uludağ, s. 270-271.

İbn Haldûn, bu görüşleriyle daha çok verimli bölgelerde yaşayanların yeme alışkanlıklarına dikkat etmeleri gerektiği üzerinde durmaktadır. O, söz konusu yerlerde yaşayan halkın aşırı yemeye ve keyfe düşkünlüğünü bir sorun olarak görmekte ve bunun bir takım fiziksel ve zihinsel problemlere yol açtığını ima etmektedir. İbn Haldûn'un bu tespitleri bir yönüyle çağımız insanının aynı yöndeki sağlık problemleriyle örtüşmektedir. Şu anda pek çok doktor ve sağlık uzmanı, gerek çocukların gerekse yetişkinlerin beslenme sorunları yaşadıklarını belirtmektedir. Dünya çapında ise obezitenin genel bir problem olduğu ise artık şüphe götürmez bir vakıadır. Özellikle çocukların doğal gıdalarla beslenme yerine genleriyle oynanmış veya suni gıdalarla beslenmesi, onları fiziksel, zihinsel ve ruhsal olarak etkilemektedir. İbn Haldûn, çağımızda yaşanan bu probleme, her ne kadar farklı amaçla da olsa, kendi zamanında görsel tecrübelerle işaret etmesi onun bu konudaki öngörülerini ortaya koymaktadır.³⁶

İbn Haldûn'un iklim-insan ilişkisi hakkındaki görüşlerine temas ettikten sonra, şimdi de konuyla dolaylı olarak irtibatı olan bedevi-hadari (göçebelik-şehirlilik) yaşantının insanı nasıl etkilediği hususuna da kısaca değinmek istiyoruz. İbn Haldûn'a göre, göçebenin hayat tarzı daha tabii olup, daha dayanıklı ve tabii fazilete daha yatkındır. Şehirli ise mizacen daha yumuşak olmasına rağmen, fesat ve fiska daha meyyaldir. İbn Haldûn'un bu yorumlarından, onun nötr olan insan tabiatını medeniyetin bozduğuna dair bir fikre sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca göçebelik halinde toplum kuvvetli, sıhhatli ve saldırgandır; oysa şehirde uyusuk, pasif ve tembeldir. İbn Haldûn göçebeleri, özellikle Arapları anlatırken, yaşam şartlarının onların maddi ve manevi karakteri üzerindeki etkilerinden bahseder. O, göçebelerin hem yaşadığı çöl hem de meşgul oldukları deve gibi hayvanların bu insanları en vahşi, hatta şehirlilerle karşılaştırıldığında adeta yırtıcı hayvanlar düzeyine getirdiğini söyler.³⁷

İbn Haldûn'a göre, bedevi yapıdaki insanların ancak bir peygambere veya bir veliye inandığı takdirde, kalplerindeki kibir ve gurur gibi kötü huylar izale olabilir, bu da yine onların itaat etmesi ve bir fikir etrafında toplanmasını daha da kolaylaştırır. İbn Haldûn, bedevilerin yaradılış itibarıyla, (şehirlerdeki) eğri-büğrü melekelerden selamette ve kötü huylardan uzak olduklarını belirtir. O, bu

³⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: T. Chandala-II. Deary-D. Blane-GD. Batty, Childhood IQ in relation to obesity and weight gain in adult life: the National Child Development (1958) Study, *International Journal of Obesity*, 2006, 30, ss. 1422-1432; David Benton-Rachael T. Donohoe, The effects of nutrients on mood, *Public Health Nutrition*, 2 (3a), Cambridge University Press, 1999, ss. 403-409.

³⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 97; Uludağ, s. 325; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (çev.: Kasım Turhan), İklim Yay., İstanbul 1992, s. 297. İbn Haldûn'un bedevilik-hadarilik hakkındaki görüşlerinin değerlendirmeleri için bkz.: Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Toplumsal Dönüşüm Yay., II. Baskı, İstanbul 1998, ss. 205-297; Ahmet Arslan, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi Yay., II. Baskı, Ankara 1997, ss. 90-233.

insanların, çöllerde yaşamasının bir getirisi olarak, vahşilikleri bir tarafa bırakılacak olursa, fitratlarındaki güzel huyları bozmadıkları için hak ve hakikati kabule meyyal olduğunu, “**her doğan fitrat üzere doğar**” hadisini de buna dayanarak yaparak, ifade eder.³⁸

İbn Haldûn, şehir hayatıyla bedevi hayatı karşılaştırırken; şehirlilerin, bedevilerin aksine, sükûneti sevdiğini, rahatına düşkün, dayanıksız ve hatta korkak olduklarını vurgular. Şehir hayatının etkilerinin orada yaşayan insanların bedenlerinde görülebileceğini söyleyen İbn Haldûn, şehirlilerin daha şişman, yağlı ve daha az hareket ettiklerini belirtir. Düşünürün şehirlilerin ahlaki özellikleri üzerindeki şu tespitleri de dikkat çekicidir: Haris, mağrur, korkak, tembel, rahatına düşkün, bencil, müsrif vb. İbn Haldûn görüldüğü üzere olumsuz sıfatları daha çok şehirlilere atfetmektedir.³⁹

İbn Haldûn, şehirleşmenin beraberinde getirdiği ekonomik refahla insanların ahlaki bir yozlaşma yaşayacağını ileri sürmektedir. Bedevilerin kanaatkâr, mütevazı, tok gözlü, basit bir hayatı tercih ettiklerini, fakat bu insanların şehir hayatına geçmekle beraber daha müsrif, kibirli, konfor arzusunda olan ve bitmek tükenmek bilmeyen maddi isteklerin peşinde koştuklarını belirtir. İşte İbn Haldûn, şehirleşmenin insanın bedeni ve ruhi özelliklerini değiştirmesini bu şekilde örneklemektedir.⁴⁰

İbn Haldûn’un gerek bedevi gerekse hadari insanların fiziksel ve ruhsal yönü hakkında yapmış olduğu tahliller, düşünürün bizatihi gözlemine dayalı olduğunu söyleyebiliriz. Onun pek çok beldeyi gezmiş olması ve bunun yanı sıra devletin çeşitli kademelerinde de görev alması ona bu konuda yeterli derecede analiz yapma fırsatını vermiştir.⁴¹ Onun müşahedeye dayalı tahlillerinde, özellikle *asabiyet* konusunda coğrafi şartların insana etkisi başat rol oynamaktadır. Ona göre, çok soğuk ve çok sıcak iklimlerde kuvvetli asabiyetler olmaz. Mutedil iklimlerde var olan asabiyetler, birincilere göre daha baskındırlar. Bu yüzden mülk sahibi olan ve umran tesis eden asabiyetler, müsait bir coğrafyanın ve mutedil bir iklimin mahsulüdür.⁴²

³⁸ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 98; Muhsin Mahdi, *Ibn Khaldûn’s Philosophy of History*, The Other Press, Malaysia 2006, s. 195.

³⁹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁴⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 96 vd.; Arslan, *a.g.e.*, s. 162-163.

⁴¹ İbn Haldûn’un hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Muhsin Mahdi, *a.g.e.*, ss. 17-62; Uludağ, s. 15-54.

⁴² Uludağ, s. 102. Asabiyeti iklimin yanı sıra olumsuz etkileyen bir diğer unsur da hadârettir. Hadarî hayat tarzında ortaya çıkan lüks ve konfor, asabiyeti zayıflatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: M. Akif Kayapınar, ‘İbn Haldun’da Asabiyet’, *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun-Vefatının 600. Yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak, 3-4 Haziran 2006*, ISAM Yay., İstanbul 2006, s. 169 vd.; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 104-107.

İbn Haldûn, iklimin ve yaşanan bölgenin insan üzerindeki olumlu veya olumsuz etkilerine değinirken, kent yapısı ile insan sağlığı arasında da ilgi kurmaktadır. Tabiat-insan ilişkisinin bir başka yönünü teşkil eden mesele hakkında İbn Haldûn, şehri kurarken dikkat edilmesi gereken hususları açıklar. Ona göre, bu konuda öncelikle üzerinde durulması gereken husus, şehrin havasının hoşluğu ve sağlığa faydasıdır. Eğer kent, şehrin havası durgun, hastalıklı ve zararlı olan sular veyahut pis kokulu su yatakları ve rutubetli ve pis çayırıklar etrafına kurulursa, o şehirde yaşayan insan ve hayvanların hastalığa yakalanması kaçınılmazdır. Bu da görünen bir şeydir.⁴³

Tabiatın yeryüzü şekillerini de bünyesinde ihtiva ettiği göz önünde bulundurulduğunda, çağımızda fabrikaların, petrol istasyonlarının şehir merkezlerinde kurulmasının ne kadar sakıncalı olduğu artık tartışılmaz bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında; sanayileşmiş ülkelerde başlıca ölüm nedenleri, kalp hastalığı, kanser ve inmeler gibi kronik ve dejeneratif hastalıklar iken, Üçüncü Dünya ülkelerinde ise, en büyük ölüm nedenleri beslenmeye ilişkin olanlar ve bulaşıcı hastalıklardır. Bunlar da tabiatın insan üzerindeki etkilerinin boyutunu göstermektedir.⁴⁴

İnsanın kendisini en sağlıklı ve dinamik hissettiği yer, böyle iklim koşullarının insanla bir arada bulunmasıdır. O halde kent ikliminde yaşanan değişimler aşırı boyutlara ulaştığında insan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmakta ve insanların biyolojik, fiziksel ve düşünsel aktivitelerini kısıtlamaktadır. Bu da tabiatın insan üzerinde ne derece etkiye sahip olduğunu gösteren hususlardan sadece birkaç tanesidir.⁴⁵

Değerlendirme

Modern anlamda sosyoloji biliminin (umran ilmi) kurucusu sayılan İbn Haldûn, bu disiplini inşa ederken üzerinde durduğu en temel kavram, bütün sosyal bilimlerde olduğu gibi, insandır. Düşünür, bu alanı kurarken öncelikle tabiat-insan ilişkisi konusunu ele almaktadır. İklimin, yer şekillerinin, insanın fiziksel ve ruhsal yönüne olumlu-olumsuz yöndeki etkilerine vurgu yapan İbn Haldûn, tabiatın her alanda insana etki ettiğini ifade etmektedir.

İbn Haldûn'a kadarki İslam düşüncesinde tabiat-insan ilişkisini onun gibi ayrıntılı ve sistemli bir şekilde ele alan olmamıştır denilebilir. Onu farklı kılan bir özellik de bu olsa gerektir. Yani, İbn Haldûn kendi dönemine kadar detaylı ve

⁴³ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 273-274.

⁴⁴ Aydın, *a.g.e.*, s. 112.

⁴⁵ Filiz Aklanoğlu, '*İklim Değişikliğinin Peyzaj Tasarımı ve Uygulamaları Üzerine Etkileri*', (ed.: M. Emin Aydın, S. Kalaycı, Uluslararası Küresel İklim Değişikliği ve Çevresel Etkileri Konferansı, Konya 2007, s. 94; Aydın, *a.g.e.*'den naklen, s. 113.

sistemli bir şekilde üzerinde durulmamış konularda fikir beyan etmiş ve bunların analizini yapmıştır. İşte bunlardan bir tanesi de, tabiatın insanın maddi ve manevi yönüne etkisidir.

İbn Haldûn, tabiat-insan ilişkisini umran ilmine bir başlangıç olarak ele almaktadır. O, bu konudaki görüşlerini temellendirirken, farklı kaynaklara müracaat etmektedir. Öncelikle Kur'an'ın bu meselede bir ayetine lafzen veya te'vil yaparak atıfta bulunmakta, daha sonra da kendinden önceki düşünürlerin (Galen, Kindî, Mesûdî... gibi) konu hakkındaki görüşlerini aktarmaktadır. Eğer onların fikirlerini makbul görmüyorsa, bunu da açıkça tenkit ederek belirtmektedir.

İbn Haldûn'un tabiatın insan üzerindeki etkilerine dair görüşleri dikkatle incelendiğinde, aslında onun günümüz problemlerine de ışık tuttuğu görülmektedir. Çağımızın en önemli sağlık sorunlarından olan, kötü beslenme, iklim değişikliğinin insan hayatına etkisi ve şehirlerin kuruluşunda havasının, suyunun insan sağlığına uygun yerleri tercih etme gibi konuları, İbn Haldûn asırlar öncesinden ele almış ve bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Özetle ifade etmek gerekirse; İbn Haldûn, insanı bireysel ve toplumsal alanda etkileyen konuları dikkate alarak 'umran ilmi'ni te'sis etmeye özen göstermiştir. Bu bağlamda da o, tabiat-insan ilişkisine yönelik meseleleri eserinde detaylı bir şekilde ele almıştır.

KAYNAKÇA

- AKLANOĞLU, Filiz, 'İklim Değişikliğinin Peyzaj Tasarımı ve Uygulamaları Üzerine Etkileri', (ed.: M. Emin Aydın, S. Kalaycı, Uluslararası Küresel İklim Değişikliği ve Çevresel Etkileri Konferansı içinde), Konya 2007.
- ARSLAN, Ahmet, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi Yay., II. Baskı, Ankara 1997.
- AYDIN, Hüseyin, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşım*, TDV. Yay., Ankara 2009.
- BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir b. Tâhir, *Usûlu'd-dîn*, Matbaatü'd-Devleti, I. Baskı, İstanbul 1346/1928.
- BAYRAKDAR, Mehmet, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2001.
- CÂBÎRÎ, Muhammed Âbid, *Fikru İbn Haldûn el-asabiyye ve'd-devle*, Merkezü Dirâsêti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1994.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 1999.
- CHANDALA, T-IJ. Deary-D. Blane-GD. Batty, Childhood IQ in Relation to Obesity and Weight Gain in Adult Life: The National Child Development (1958) Study, *International Journal of Obesity*, 2006, 30, ss. 1422-1432.
- DURALI, Teoman, *Biyoloji Felsefesi*, Ankara 1992.
- DÜZGÜN, Ş. Ali, *Sosyal Teoloji İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Lotus Yay., II. Baskı, Ankara 2010.

- FAHRÎ, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (çev.: Kasım Turhan), İklim Yay., İstanbul 1992.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi me'ânî esmâillâhi'l-hüsnâ*, (thk.: Fazlı Şadi, İngilizce çevirisi ile birlikte), Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1971.
- HASSAN, Ümit, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Toplumsal Dönüşüm Yay., II. Baskı, İstanbul 1998.
- ISFAHÂNÎ, Râğîb, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*, (thk.: Muhammed Halil 'Aytânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2005.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I. Baskı, Beyrut 1993.
- İBN HALDÛN, *Mukaddime*, (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., I-II, İstanbul 2005.
- İBN MANZÛR, *Lisânu'l-'arab*, Dâru's-Sadr, III. Baskı, I-XV, Beyrut 1414.
- İBNÛ'N-NEFÎS, Ebu'l-Hasan Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm, *er-Risâletü'l-Kâmiliyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, (nşr.: Max Meyerhof-Joseph Schacht), Oxford 1968.
- İBN TUFEYL, Ebû Bekir Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed el-Kaysî, *Kitâbu esrâri'l-hikmeti'l-meşrikiyye ve Risâletü Hayy b. Yakzân*, yy. 1327/1909.
- KAYAPINAR, M. Akif, 'İbn Haldun'da Asabiyet', (*Geçmişten Geleceğe İbn Haldun- Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak, 3-4 Haziran 2006*, ISAM Yay., İstanbul 2006, ss. 163-182.
- KİNDÎ, Yakup b. İshak b. es-Sabbâh, 'Oluş ve Bozuluşun Yakın Etkin Sebebi Üzerine', (*Felsefi Risâleler*'adlı eser içinde, çev. Mahmut Kaya), Klasik Yay., İstanbul 2006.
- KUTLUER, İlhan, 'Câlinûs', *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, ss. 32-34.
- MAHDÎ, Muhsin, *Ibn Khaldûn's Philosophy of History*, The Other Press, Malaysia 2006.
- MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, (thk.: Ertuğrul Boynukalın), Dâru'l-Mîzân, I-XVII, İstanbul 2006.
- MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-zeheb ve Me'âdinü'l-cevher*, (thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Daru'l-fikr, 5. Baskı, I-II, Beyrut 1973.
- Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar*, çev.: D. Ahsen Batur), Selenge Yay., 2. Baskı, İstanbul 2011.
- NASR, Seyyid Hüseyin, *Islamic Science: An Illustrated Study*, (*İslam ve Bilim*, çev.: İlhan Kutluer), İnsan Yay., İstanbul 2006.
- RÂZÎ, Fahrüddîn, *Tefsîru Fahri'r-Râzî*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1401/1981.
- YILDIRIM, Yavuz, İbn Haldun'un Bedâvet Teorisi, Marmara Üni. Sosyal Bil. Enst., *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1998.